

3 Plut. Luc. c. 24.

մար մեր ունեցած երեք գլխաւոր աղբիւրներէն մին՝ Ապպիանոս, բոլորովին անօգուտ է մեզ, վասն զի Պլուտարքոսի քով յիշատակուած մանրամասն տեղեկութիւնները քանի մը խօսքով համառօտած կը գրէ. «Լուկուլոս Եփրատն անցնելէ յետոյ բարբարոսաց երկիրը կտրեց անցաւ առանց ամենեւին բնակիչներուն փնաս հասցնելու»¹։ Իսկ Մեմնոն² այս չուին մասին ոչինչ կը յիշատակէ։ Բացի Տակիտոսի տուած մէկ ծանօթութենէն, որուն յետոյ պիտի անդրադառնանք, մեզի առաջնորդ կ'ունենանք, ըստ հետեւորդի, միայն Պլուտարքոսը³։

Տոմիսէ անդին Լուկուլոս Ծովաց հայ երկրի մէջէն շարունակեց իւր չուն։ Պլուտարքոս սակայն կը մերժէ ճանչնալ Ծովքն իբր բոն չայաստանի մէկ նահանգը, եւ Տիգրիսն անցնելէ ետքը միայն կ'ընդունի հռոմէական լեգէոններուն չայաստան մուտքը³։ Այս պարագան կը մեկնուի միայն այնու որ Տիգրան Արտանէսի պետութիւնը, որուն կազմէ մասն էր Ծովքը, իւր պետութեան տակաւին նոր կցած էր։ Այս պատճառաւ մենք եւս Ծովքն ու չայաստանն իրարմէ զատելով իբր երկու զատ երկիրներու վրայօք պիտի խօսինք մեր առաջիկայ ուսումնասիրութեան մէջ։

Եփրատն անցնելէ յետոյ՝ Լուկուլոս օր մը դադար տուաւ իւր զօրաց, որով կազդուրուած՝ կրցան անոնք հետեւեալ օրն իրենց ճեպընթաց չուն շարունակել դէպի Տիգրանակերտ։ Լուկուլոսի նպատակն էր, անշուշտ, Տիգրանի բանակն յանկարծակի բերել, եւ իւրայս մտադրած նպատակին վայրկեան մը յառաջ հասնիլ կարենալու համար՝ ետ կեցաւ ոնեւ նոր ձեռնարկէ, ինչ որ կարող էր իւր ընթացքին խափան ըլլալ կամ զայն կասեցընել։ Երբ իւր զինուորները չուի միջոցին ուղեցին հարուստ գանձերով լի ամրոց մը գրաւել, մերժեց լսել անոնց այս խնդիրքը՝ ըսելով. «Նախ այն բերդը պիտի գրաւենք, այս ամրոցն արդէն մերն է, եւ մեզի՝ յաղթողներուս կը մնայ վերապահուած»։ Այս խօսքով ցոյց տուաւ անոնց Տաւրոսի գօտին, որ իբր բնական ամրութիւն մը, չայաստանի ճամբան դեռ իսկ կը փակէր հռոմայեցւոց առջեւ։ Ի հարկէ, աւագ կարեւորութիւն ունեցող խնդիր էր Լուկուլոսի համար այս իւր չուն խափանող ամենամեծ բնական արգելքին վրայէն կարելի եղած ինչ քիչ չուտ անցնիլ կարենալը, որպէս զի մի գուցէ չայքը ժամա-

նակ շահելով՝ իրմէ յառաջ փութան նոյնին կիրճերը բռնել։

Լուկուլոսի լեգէոններն անարգել հասան Տաւրոսի ստորոտները, եւ երկրին բնակիչներէն առանց դիմադրութեան հանդիպելու՝ գրաւեցին լեռնաշղթային բոլոր կարեւոր կիւճերը։ Ծովացիք, որոնց բնիկ թագաւորը Տիգրան վանած, ու անոր իշխանութեան երկիրները բոնի չայաստանի կցած էր, բնականաբար, իրենց այս նոր արքային հանդէպ շատ մեծ հաւատարմութիւն մը չէին կարող տածել։ Այս պարագան քաջ գիտնալով Լուկուլոս, զոչ շացուցած էր իւր զինուորները, երկրին բնակիչներուն փնասելէ, որպէս զի այսու զանոնք աւելի եւս դիւրաւ իւր կողմը շահիլ կարենար։ Լուկուլոս իւր հետապնդած նպատակին հասած էր։ Ծովացիք յօժաւրութեամբ թոյլ տուին հռոմէական լեգէոններուն անցքն իրենց երկրէն, սակայն յայտնապէս չհամարձակեցան մէկէն իրենք զիրենք հռոմայեցւոց կողմնակից ցոյց տալ, այլ սպասեցին իրաց ելքին, որպէս զի իրենց դիրքն որոշել եւ յաղթողին կողմն անցնիլ կարենան։ Այսպէս անվրդով ու անվտանգ հասաւ վերջապէս Լուկուլոս Տիգրիսի եզերքը, որ զինքը տակաւին չայաստանէ ու անոր մայրաքաղաքէն կ'անջատէր։

Անցնիք այժմ Լուկուլոսի հետեւած ճամբուն քննութեան։ Չայս հարկ կը համարիմ ընել, եւ այն՝ այնքան աւելի հիմնովին, որքան անկէ է որ ըստ մեծի մասին կախումն ունի այդ ծանօթ հարցին հիմնական լուծումը, թէ արդեօք Տիգրանակերտ այժմու Մայաֆարկին կամ Սիլվան քաղաքին ահլը կը գտնուէր, թէ այլուր փնտռելու է զայն։ Բայց որպէս զի աւելի լաւ անհարկ մը նետել կարենանք այն ճամբուն վրայ՝ ուսկէ անցաւ Լուկուլոս, կը բաժնեմ զայն երկու գլխաւոր հատուածներու, որոնց իւրաքանչիւրը իւրայատուկ շրջակայ միջավայրերովը պայմանաւորուած է։ Նախ, ուրեմն, նկատողութեան առնունք մինչեւ Տաւրոս ձգուող հատուածը։

Տոմիսի քով Եփրատն անցնելէ յետոյ՝ Լուկուլոս ի սկզբան հին պողոտան միայն կարող էր գործածած ըլլալ որովհետեւ այն էր գոյութիւն ունեցող միմիակ ճամբան, որ Տոմիսէ դէպ արեւելք կ'երկարէր։ Այսպէս¹ կը համարի զայն երթեւեկի սովորական ճամբայ մը, բայց ոչ արքունի պողոտայ մը։ Այս ճամբան, որ նախնաբար մինչեւ Խարրերդի դաշտագետինը կ'երկարէր, նոյն է այսօրւան՝ Մալաթիաէ սկսեալ

¹ C. 56.

² Luc. c. 24 եւ 25.

³ Plut. Luc. c. 24... τὸν Τίγρι διαβάς ἐνέβαλεν εἰς τὴν Ἀρμενίαν.

իզօրիի վրայով մինչեւ խարբերդ տանող ճամբուն հետ: Մէջդարաի¹ մօտ այս ճամբան կը մտնէ խարբերդի դաշտագետինը՝ հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ:

Այս կէտէ սկսեալ ներկայիս կան զանազան ուղղութեամբ դէպի Սիւլվան-Տիգրանակերտ առաջնորդող երկու տարբեր ճամբաներ: Մին Եփրատի (Արածանիի) երկայնութեանը Բալու տանող գիծն է, որ յետոյ Լիւքի ու Հազրուի վրայով մինչեւ Սիւլվան կ'երկարի: Այս ճամբան, բնականաբար, հոս խնդրոյ առարկայ չի կրնար ըլլալ, քանի որ Լուկուլոս չէր կարող այս ճամբով Տիգրիսէ անցնիլ: Թէեւ ան է այսօր աւելի գործածականը²: Միւսը Արղանա-Մադէնի վրայով Արղանա տանող ճամբան է, զոր անպատճառ գործածած ըլլալու էր Լուկուլոս, կտրելով նախ Գործածած ըլլալու էր Լուկուլոս, կտրելով նախ Կէզրիկի վրայով դաշտագետինն հարաւային եզերքը, եւ ապա Գէօլքիկ լճի հիւսիս-արեւելեան երկայնութեամբ մինչեւ Կիզին:

Հատ հաւանական է որ Լուկուլոս այս ճամբան ընտրած ըլլայ: Մեր այս վարկածին հաստատունները կ'ընձեռնէ նաեւ Տակիտոս, որ Կորբուլոնի՝ լեզգէմ Պարթեւաց ըրած արշաւանքին ստորագրութեանը մէջ կ'ըսէ... *auxilia regum in unum conducta apud Melitenen, qua transmittere Euphraten parabat*. Արդ, որովհետեւ Լուկուլոս եւստոյն կապադովկիա գաւառէն ստիպուած էր արշաւել յայնկոյս Եփրատի, ապա ուրեմն երկու զօրավարներն ալ այն կողմերուն յարմարագոյն համարուած հունէն միայն կրնային անցած ըլլալ, հետեւաբար՝ Իզօրի-Տոմիսի քովէն: Սա հետեւեալ *Mox iter L. Lucullo quondam penetratum, apertis quae vetustas obsepererat, pergit* խօսքէն որոշ կը հասկըցուի, որ Կորբուլոն եւս Լուկուլոսի քալած ճամբուն հետեւած է: Եւ արդէն այլուստ մենք ստոյգ դիտենք անոր անցած ճամբաները, Կեսրիկի քովերը գտնուած արձանագրութիւններէն, որոնք Ներոնի եւ Կորբուլոնի անունները կը կրեն³:

Առանց երկբայութեան է ուրեմն, թէ Լուկուլոսի լեզգէնները Տոմիսէ մինչեւ Տիգրիս չուած են հին պողոտայի վրայէն: Իսկ անկէ անդին կիրճերու մէջէն դէպի Արղանա-Մադէն, նախկին Արծն (Arsinia) տանող միմիակ ճամբով անցած են Տաւրոսի գօտին: Այս կէտին հասնիլ կարե-

նալու համար սակայն ստիպուած էր Լուկուլոս Տիգրիսի աղբերակներուն արեւմտեան ձիւղը կտրել անցնիլ, որ հոս պարզապէս ծանծաղ ու աննշանակ առուակ մը կը ձեւացընէ¹: Արղանա-Մադէնէ անդին հնար էր Լուկուլոսի այժմեան տեղագրութեան համաձայն, կրկին ճամբով Տիգրանակերտ հասնիլ՝ Փիրան-Հանի-Հազրուի վրայով, եւ կամ հին պողոտային գծած ճամբով²:

Քննենք այժմ առաջին հնարաւորութիւնը, զոր թէ ընդունինք, հարկ պիտի ըլլայ Լուկուլոսն երկրորդ գետէ մը եւս՝ Արղանա-սուէ կամ Տիգրիսէ անցնել, ինչ որ, ի հարկէ բոլոր պատմագիրներն ալ յիշել պիտի չմոռնային, մինչ անոնք հարկ տեսած էին միահաղոյն շեշտել փոքր ու աննշանակ գետակի մը վրայէն անոր անցքը: Հայաստան մուտք մը հնար էր միայն Տիգրիսի վրայով անցնող ճամբու մը միջոցաւ: Արդ, մենք կը տեսնենք որ բոլոր պատմագիրներն ալ կը վկայեն թէ Լուկուլոս գործածած էր հին պողոտան, առանց սակայն միտ դնելու որ անոնք այսու յայտնապէս հակասած կ'ըլլային Պլուտարքոսի, որ որոշ կ'ըսէ. *τὸν Τίγριν διαβὰς ἐνέβαλεν εἰς τὴν Ἀρμενίαν*, որմէ — ինչպէս վերեւ յիշատակած էինք — սա կը հետեւի որ Պլուտարքոս այս գետը, եւ ոչ թէ Եփրատը սահմանագետ կը նկատէ, եւ Ծովքը Հայաստանէ կ'անջատէ: Եթէ երբեք Տիգրանակերտ Միջագետքի մէջ, որ է ըսել՝ Տիգրիսի աջակողմեան ափունքը զետեղուած ըլլար, ապա ի՞նչ հարկ կար Լուկուլոսի Տիգրիսէ անցնիլ, եւ երկրորդ՝ ի՞նչու Պլուտարքոս, հայկական արշաւանքի մը համար, արեւմտեան Տիգրիսէ անցքին անհրաժեշտութիւնը պիտի չեշտէր. չէ՞ որ Լուկուլոս այդ ճամբով երկու Տիգրիսի զանազան ձիւղերէն անցնելէ ետքն ալ՝ զեւ իսկ Ծովքը երկրէն դուրս ելած պիտի չըլլար: Ես չեմ կարծեր սակայն որ Պլուտարքոս եռապատիկ անգ մը մասնաւոր կերպով շեշտել ուզած ըլլար: Մանաւանդ թէ գետէն

1 Հմմտ. Browski, Der obere Tigris, Globus LIII, 1888.

2 Լուկուլոսի եւ Կորբուլոնի չուին նկատմամբ էքզահարդի յայտնած այս տեսութեան լիովին կը համաձայնի նաեւ Լեման-Հաուպտ, անդ էջ 30: Միայն թէ Լեման հոս այն կարծիքը պաշտպանած էր թէ Լուկուլոս «արեւմտեան Տիգրիսի ակնադրիւններու մէկ ձիւղէն, եւ հաւանականաբար արեւմտեան գլխաւոր ձիւղը կազմող Արղանա-սուէ» անցած ըլլալու է սակայն իւր այս կարծեաց ներհակ էքզահարդի յառաջ բերած պատճառաբանութիւններուն ծախսով: Եւստոյն յիշեցաւ Տիգրիսի հունին մասին անոր այս «մանրակրկիտ ու ճշգրիտ տեսութեան» (Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Band I, S. 516 եւ 542 f. Հմմտ. նաեւ Klio IX, S. 406, ծնթ. 1):

1 Այսպէս ըստ Գիպերտի: Լինչի քարտէսին վրայ նշանակուած Մէզգէրի գիւղը շատ մօտ է խարբերդի:

2 Լեման-Հաուպտ, որ այդ ճամբէն անցած է հակառակ ուղղութեամբ, շատ ծանրաւորողական կը գտնէ զայն:

3 CIL 6741/42. Հմմտ. նաեւ 6743.

անդին անցնելը՝ Հայաստանի վրայ յարձակում մը կրնար իրեն իբր հետեւանք ունենալ, եւ ըստ այնմ ալ կ'ենթադրէ որ գետին ձախ ափին վրայ կը գտնուէր Լուկուլլոս իւր բանակովը: Բայց այդ պէտք էր տեղի ունեցած ըլլալ այնպիսի վայր մը, ուր այդպիսի անցք մը իբր յիշատակութեան արժանի դէպք մը, գործ մը նկատուէր, ինչ որ սակայն հոս այս պարագայիս համար չէ կարելի ըսել:

Սակայն եւ այնպէս ընդունինք որ Լուկուլլոս Արդանա-Մադէնի քովէն Տիգրիսն անցնելով Հայաստան յարձակած ըլլալ: Այս պարագային, բնական է որ, գործածած պիտի ըլլար Փիրան-Հանի-Հազրուի վրայով անցնող այսօրւան սովորական ճամբան: Արդանա-սուի ձախակողմեան եզերքէն ընթացող այս ճամբան կը կտրէ համակ լեռնային շրջան մը, ուր շեղջաշեղջ կուտակուած լեռներու ստորոտէն ու լեռանցամէջերէն կը սուրան կ'անցնին բազմաթիւ, խորաջուր հեղեղատներ: Ստոյգ է, կարող էին Հռոմայեցիք՝ փոխանակ օժանդակ գետակներէ կազմուած մեծ գետին վրայէն անցք մը խիզախելու, նախընտրել համեմատաբար շատ աւելի փոքր գետակիցները, որոնցմէ գուցէ թէ Զիրենէ-սուն իւր մեծութեամբն ու սաստկութեամբը մէկաշնորդ գերազանցելով, Լուկուլլոսի անցքին առթիւ, Պլուտարքոս զայն իբր Տիգրիս յիշատակած ըլլալ — որովհետեւ բոլոր գետակիցներն ալ այս ընդհանուր անունը կը կրէին — թէեւ Զիրենէ-սուն է պարզ Անձիտ գաւառէն հոսող: Սակայն միւս կողմէ, Լուկուլլոսի զօրաց լեռներ ու ձորեր յոգնեցուցիչ այս ելեւէջքը, կ'ընայ ենթադրուիլ, թէ որքան ալ շատ ու թանկագին ժամեր կրնար կորսնցնել տուած ըլլալ անոր:

Բաց աստի, ստիպուած պիտի ըլլար նա այդ լեռներու վրայ գծուած նեղ եւ անձուկ արահետներէն քալեցնել իւր զինուորները՝ զանոնք անօր ու երկայն զօրասիւնի մը վերածած, որուն երկայնութիւնը մերձաւորապէս մէկ օրւան ճանապարհի մը կրնար հաւասարիլ:

Նկատի առնուելու արժանի կէտ մըն է նմանապէս ռազմագիտօրէն աւագ նշանակութիւն ունեցող սա պարագան եւս, որ Լուկուլլոս այդ անհեռատեսիլ լեռնակողմը¹ դեգերած միջոցին, ուսկէ հազիւ թէ Տիգրանակերտի պարիսպներէն 20 քլմ. ի, ուրեմն հանգարտ գնացքով՝ օրւան

մը հեռաւորութեան վրայ պիտի կարենար դուրս ելլել, կարող էր իրաւամբ թշնամի յեղակարծ յարձակումէ մը կասկածիլ, որ եթէ իրականաւոր, նկատելով չուին երկայնաձիգ տարածութիւնը, հնար էր ենթադրել թէ որպիսի ծանր ու անդարմանելի հետեւանքներ կրնար ունենալ: Ստոյգ է, Արդանա-Մադէնէ երկարող այս ճամբուն երկարութիւնը 120 քիլոմետր էր միայն. սակայն անոր հետ կապուած վտանգներն ու անյողթահարելի դժուարութիւններն ալ այնքան շատ էին, որ կարծութեան յարգն ու առաւելութիւնը կորոնցնել կու տային անոր: Եւ որովհետեւ Տիգրիսը հոս եւս ոչ ուրեք, իբր մասնաւոր յիշատակութեան արժանի գետ մը, սահմանը կը գծէր ընդ մէջ Ծոփաց եւ Հայոց, հետեւաբար անկարելի կը մնայ մեզ այս ճամբան:

Ապա ուրեմն Լուկուլլոս ստիպուած է իւր չուն շարունակել հին պողոտային վրայէն մինչեւ Արդանա, յաղթելով լեռներու իրեն դէմ յարուցած ահաւոր դժուարութեանց: Արդանի մասին հետեւեալը կ'ըսէ Բրովսկի¹. «Արդանա քաղաքիկը զետեղուած է Տիգրիսի աջ եզերքը, որովհետեւ հեռաւորութեան մը վրայ: Ան կը գրաւէ կենդրոնը լայն ու գեղանկար լեռանցամէջի մը, որուն հարաւային կողմը կը տարածուի բազմաթիւ բասալտի ժայռերով ծածկուած ընդարձակ հարթավայր մը: Այս, գրեթէ խորտուբորտութիւն չունեցող մակերեսը գեղատեսիլ հարթաւանդակ մը կը ներկայացընէ... որ ի հնունդ արգաւանդ էր եւ խիտ մարդաբնակ: Այն պարագան արդէն որ այս կէտէն անդին երեք զանազան ճամբաներ կը բացուին, բաւական է զմեզ համոզելու, որ գաւառիս մէջ, խաղաքի մը համար, բնաւ ամենեւին դժուարութիւն չկար, որով եւ Լուկուլլոս անվախօրէն կարող էր ամէն ուղղութեամբ գիմել դէպի Տիգրիս:

Այս ակնարկուած ճամբան ալ սակայն նոյնն էր մեր վերեւ յիշատակած հին պողոտային հետ, որ դէպի Ամիդ, այժմեան Դիարբեկը քաղաքը կը տանէր, եւ իբր գլխաւոր պողոտայ այս կողման, բնական է որ մասնաւոր կերպով հեշտ ու բանուկ եղած ըլլալու էր: Ի հարկէ, այս ճամբու մասին եւս կան շատ մը խնդիրներ ու դժուարութիւններ, որոնցմէ մին, ու կրնանք ըսել ամենագլխաւորը՝ անոր ունեցած 150 քիլոմետր երկայնութիւնն է, ինչ որ բոլոր մէկալ ճամբաներումէջէն ամենաերկարը կը նշանակէ: Արդ, Լուկուլլոս, որ կը ճեպէր, կը փութար վայրկեան մը

¹ Լինը քարտէսը շատ աւելի լաւ ցոյց կու տայ քան Սիպերտինը՝ լեռնագաւառին այս դժուարանցանքի հանդա-

փոխադրել իր բանակը: Յաւելունք ասոր վրայ նպաստաւոր պարագայ մը եւս, որ այս ճամբով Լուկուլլոս օր մը խնայած կ'ըլլար, ինչու որ այս ճամբան Դիարբեկրի վրայով անցնող ճամբէն 25 քիլոմետր աւելի կարճ է:

Ուեէ-պատճառ մը չկայ չընդունելու, որ Լուկուլլոս Դէվէգէշիդ-սուրի գետախառնուներէն քիչ մը վարով անցած ըլլայ Տիգրիսը, եւ այսպէս բուն Հայաստանի սահմանը մտած: Լուկուլլոս նպատակ չունէր սակայն, Հայաստան կոխած վայր-կենին, անմիջապէս Տիգրանի վրայ յարձակելու: Այդպիսի անխորհուրդ ծրագիր մը, շատ հաւանական էր որ, իրեն համար՝ Հայաստանի հողին վրայ, տագնապալի կացութիւն մը ստեղծէր: Նա կ'ուզէր — ինչպէս Մուրենա, որ հայ զօրաշարժին վերջապահ գունդերը միայն կը զարնէր — իյնալ թշնամւոյն վրայ այն տեղ՝ ուր ան բանակած նստած էր, այս է՝ Տիգրանակերտի առջեւ: Այս պարագային սակայն պէտք էր Լուկուլլոս դարձեալ անգամ մը եւս Տիգրիսէ անցնիլ, եւ այն՝ շատ դժուարանցանքի տեղէ մը: Այս անցքին, ինչպէս նաեւ թիկունքէն թշնամւոյն վրայ իյնալու ծրագրի մը մասին մեր աղբիւրները կը լռեն: Հնար է սակայն ենթադրել որ Տիգրան եւս այդ միեւնոյն դժուարագնաց ու վտանգալից անցքն իւր զօրաց խնայել ուզելով՝ օրոշած ըլլայ գետին աջ եզերքին վրայ թշնամւոյն սպասել, եւ անցքին բոլոր ճամբաները զգուշութեամբ պահպանել: Այսպէսով Լուկուլլոսի բոլոր զինուորական հնարագիտութիւնը, ինչպէս կը խորհրդածէ Մոմսէն¹, այնպիսի դժուարութիւններով ու բախտի պատահարներով լի պիտի ըլլար, որ իրեն նման փորձ զօրավար մը բնականաբար պիտի չուզէր իւր անձը վտանգի, եւ իւր զօրքը կրկին անգամ գետն անցնելու տաժանելի աշխատութեան մը ենթարկած ըլլալ: Եւ որովհետեւ, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, այս արշաւանքին գլխաւոր նպատակն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ՝ Տիգրանի մեծափարթամ ոստանը պաշարելով զինքը Հռոմայեցւոց դէմ ճակատելու հրապուրել, ապա ուրեմն պէտք չունէր բնաւ Լուկուլլոս Տիգրիսն անցնիլ, եթէ Տիգրանակերտ աջակողմէն եզերքը հաստատուած ըլլար:

Եթէ Լուկուլլոս այս ճամբուն հետեւած է, որ Եփրատէ սկսեալ մինչեւ Տիգրիս մերձաւորապէս 150 քիլոմետր երկայնութիւն ունի, կարող էր արագախաղաց գնացքով, եւ օրական, միջին հաշուով 25 քիլոմետր միայն քալելով՝ Եփրատն

անցնելէ շաբաթ մը ետքը հանգիստ Տիգրիսի ձախ եզերքը հասնիլ, եւ նոյն ատենուան տեղեկատու սպասարկութեան անկաղմ ու անկերպարան վիճակին շնորհիւ զՏիգրան բոլորովին յանկարծակի բերել, ինչպէս որ ալ պատահեցաւ: Բայց այլ եւս ուշ էր, եւ զօրաւոր բանակ մը միայն կարող էր Հռոմայեցիները մայրաքաղաքին պարիսպներուն առջեւէն հեռացընել: Այսպիսի բանակ մը սակայն կը պակսէր Տիգրանի նոյն վայրկենին:

(Շարունակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՓԻԼԵԱՆ

ԿԱՄԱՐԱՆԱԿԱՆՔ Ի ԴԱՐՈՒՆ

ա) Եփրատի Բ.:

Է. դարը ամբողջապէս ղեղուած է պարսկական-յունական եւ ապա արաբական պատերազմներով: Մեծ պետութիւններուն դարաւոր նախանձախնդրութեան եւ թշնամութեան նոր եւ ուժեղ կենդանացումին ուղղակի կամ անուղղակի պատճառն էր Հայաստան, եւ ամէն պարագայի տակ Հայաստան աւելի կը զգար երկակողմանի հարուածներուն ուժգնութիւնը եւ բանակներուն պատճառած աւերը: Պատերազմական այս գործառնութիւններով մասնաւորապէս կը կրէին կամաւարականները եւ անոնց երկիրները, որովհետեւ եթէ նոյն իսկ ենթադրենք, որ իբր տոհմ անտարբեր աչք դիտէին պարսկական-բիւզանդական կռիւները, սակայն կենդանական դիրք ունենալով շատ անգամ արիւնալից ընդհարումներու ահամայն ասպարէզ կը դառնային: Միթէ հաւանական է, որ կամաւարականը չէզոք ահանատեսներ եղած ըլլան այն ատեն, երբ Մուրիկի սպանութենէ վերջ (604) խոսքով Բ. իր բարերարին վրէժն առնլու պատրուակով պատերազմ կը հռչակէր Փոկասի դէմ եւ ասպատակ սփռելով Շիրակի մէջ ճակատ եւ ճակատի վրայ կը շահէր: 591ին խոսքով իր հողերուն մեծ մասը ի շնորհակալութիւն յանձնած էր Մուրիկի, որով նաեւ Շիրակ ու Արշարունիք բիւզանդական հովանւոյն տակ մտած էին իրապէս (Սեբ. 33, 45. Հիւրշմ. Ազգ. Մտ. ԾԳ. 43—

¹ Hermes IX կամ Ges. Schriften, Bd. IV. S. 330.